

Արտաշես Բոյաջյան

ԲՈՒՍԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ ԳԱՎԱՌՈՒՄ XIX դ. ՎԵՐՋԻՆ XX դ. ՄԿԶԲԻՆ

Ալեքսանդրապոլի գավառում XIX դ. վերջին եւ XX դ. սկզբին հանրային տնտեսության զարգացման գլխավոր ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր, ինչը աստիճանաբար ենթարկվել է հարմարվել էր շուկայի պահանջներին: Գավառի բուսաբուծության զարգացման վրա էական ազդեցություն են ունեցել ոչ միայն բնական, այլև հասարակական գործոնները, որոնցից կարելի է առանձնացնել արտադրողական ուժերը, հարկերը, տուրքերը եւ վարկերը, աշխատանքի բաժանման ձևերը, օգտագործվող գյուղատնտեսական գործիքների տեսակները եւ այլն:

Առաջին 1897թ. համառուսական մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում բնակչության 86,47%-ը, Կարսի մարզում՝ 82,30%-ը, այդ թվում՝ քաղաքային բնակչության 23,4 եւ 23,6%-ը (համեմատության համար հիշատակենք, որ Ռուսական կայսրությունում այդ ցուցանիշը 9,3% էր, իսկ Կովկասում՝ 18,5%)¹:

XIX դ. վերջին, երբ կապիտալիզմը ներթափանցեց Ալեքսանդրապոլի գավառ, երկաթուղու կառուցումը, ապրանքաշրջանառության ակտիվացումը հանգեցրին գյուղատնտեսության կառուցվածքի, արտադրության եւ բնակչության զբաղվածության քանակական ու որակական փոփոխության: Ներկայացվող ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլի գավառում հացահատիկային բույսերի մշակությամբ զբաղվողների թիվը նվազել է, ինչը պայմանավորված էր արտադրության նոր միջոցների կիրառումով եւ գյուղացիների հողագրկման ակտիվ գործընթացով: Ապրանքադրամական հարաբերությունների արմատավորումը, գյուղատնտեսության արտադրողականության բարձրացումը հանգեցրին նահապետական գերդաստանի քայքայմանը եւ բնակչության սոցիալական կազմի փոփոխությանը, ինչն էլ իր ազդեցությունն ունեցավ նաեւ բուսաբուծության զարգացման ընթացքի վրա: Գավառի սակավահողությունը եւ ընտանիքների թվի ավելացումը ավելի էին դժվարացնում մշակովի հողերի արդյունավետ օգտագործումը: Բացի դրանից, հողը մշակելու դժվարությունները եւ ցածր արտադրողականությունն ստիպել են գավառի երկրագործներին փոխադարձաբար օգնել իրար, այսինքն՝ բուսաբուծությունը հանրային բնույթ է կրել: Գյուղերում հողերի սակավության պատճառով 3-4 տարին մեկ անգամ իշխանության թույլտվությամբ եւ հասարակական վճռով նոր հողաբաժանություն է կատարվել, որը կոչվել է «ջանի» կամ «փափախի»: Արդյունքում գյուղացիական մի շարք տնտեսությունների հողն ավելանում էր, իսկ մյուսներինը՝ պակասում²:

Գավառի բուսաբուծությունը XIX դ. վերջին ենթարկվում է ճյուղային որակական ու քանակական փոփոխության: Վիճակը փոխվեց 1890-ական թվականներին, երբ Ալեքսանդրապոլի գավառում առաջին անգամ սկսեցին օգտագործել

¹ *Գիրակոյան Գ.*, Գյուղատնտեսական ինքնագործները եւ վարձու աշխատողներն Արեւելյան Հայաստանի բնակչության սոցիալական կառուցվածքում (XIX դարի վերջին), Եր., 2009, էջ 30:

² *Մխիթարյանց Ա.*, Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ 1901, էջ 300:

Ռուսաստանից բերված երկաթե գութաններ: Գութանավարությունը նպաստեց գյուղատնտեսական կոռուկցիայի աշխատանքներին: Ի տարբերություն արտաքին երկրագործությանը՝ գութանայինն ավելի աշխատատար էր: Հարկ է նշել, որ գավառում միայն հարուստ տնտեսություններն էին օգտագործում գութան: Վերջինիս գործածության համար պահանջվել է 10-12 գույզ եզ, 8-10 աշխատող³: Գութանով վարել են խոպան կամ մի քանի տարիներ հանգստացած հողատարածքները, այն էլ գերազանցապես աշնան շրջանում: Դրանց կիրառումն Ալեքսանդրապոլի գավառում նախադրյալներ ստեղծեց գյուղատնտեսական գործիքների վաճառքի կետերի, դարբնոցների ու արհեստանոցների ավելացման համար:

Գյուղացու ամբողջ կարողությունը հիմնականում հողն էր, իսկ եկամտի չափն էապես կախված էր հողի քանակական և որակական հատկանիշներից: Ալեքսանդրապոլի գյուղատնտեսական հողերի հիմնական մասը պետական սեփականություն է եղել, և գյուղացին այն մշակելու համար վարձակալել է: Այսպես 1913թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերի թիվը 164 էր, որից 163-ը պետական էր, և միայն մեկը՝ վանքապատկան: Ալեքսանդրապոլի գավառը 1913թ-ին ունեցել է 291639 հա գյուղատնտեսական հողատարածք, որից 282686-ը՝ պետական, այդ թվում՝ 7881 հա քաղաքապատկան, իսկ 1072-ը՝ վանքապատկան, արոտավայրերը կազմել են 85561հա⁴: Նշված տարում գավառի ոռոգովի հողատարածքը կազմել է 1596 դեսյատին (*1դեսյատինը՝ 1,1հա է*), ինչը Երեւանի նահանգում ամենաքիչն է եղել⁵: Երեւանի նահանգի գյուղատնտեսական արտադրության կարիքներն ուսումնասիրող կոմիտեի զեկուցագրում նշված է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում հողաբաժինները վերջնականապես ամրացված չեն շինականներին, տիրապետության այդպիսի անորոշությունը խանգարում է գյուղացիներին իրականացնելու ջրաշինարարական և ընդհանրապես հողի բարելավման և հողատարածքներն ընդլայնելու աշխատանքներ⁶:

Բուսաբուծական աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման վրա բացասաբար են անդրադարձել գոյություն ունեցող պետական հարկերը, վարկերը և եկեղեցու տուրքերը: Ալեքսանդրապոլի գավառում գյուղացիներին բաժանել են երկու խմբի, այսպես կոչված, «*մատաղ ուտողների*» և «*եօզների*»: Մատաղ ուտողները օրենքի առաջ ճանաչված հարկատու և համայնական բոլոր ծախսերին մասնակցություն ունեցողներն էին, իսկ եօզները հարկատու էին ըստ կարողության և աղքատության պատճառով գյուղական համայնքի ծախսերին չէին մասնակցում⁷: Ըստ այդմ էլ Ալեքսանդրապոլի գավառում գոյություն է ունեցել պարտադիր և կամավոր հարկերի ու տուրքերի համակարգ, ինչը հնարավորություն է տվել գյուղացուն ըստ իր ունեցվածքի վճարելու կամավոր տուրքերը: Գավառում կամավոր տրվող տուրքերից էին՝ «*գանձանակադրամը*», «*աղքատաց գանձանակը*», «*աջհամբույրը*» և այլն: Իսկ եկեղեցուն պարտադիր վճարվող տուրքերն էին՝ «*Աթոռահաս պսակը*», «*Պտղի արդյունքը*», «*Թաղման վարձը*», «*Պսակադրման վարձը*» «*Մկրտության վարձը*», «*Եկեղեցու լուսագինը*», «*Տնօրինները*» և այլն: Պետությանը տրվող հարկերն ու տուրքի տեսակներն ավելի քիչ էին. «*Արքունական ծխահարկը*» կամ հողի հարկը, տնահարկը կամ եկամտահարկը, որն ալեքսանդ-

³ Մխիթարյանց Ա., նշվ.աշխ., էջ 295:

⁴ Վիրաբյան Ա., Շիրակի գեղանիստ, Եր., 2013, էջ 59:

⁵ Արոնց Մ., Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XXդ. սկզբին, Եր., 1968, էջ 146:

⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отд. IV, стр. 40.

⁷ Մխիթարյանց Ա., նշվ.աշխ., էջ 300:

րապուլցիներին հայտնի է «*դախտ*» անվանումով⁸: Ներկայացված հարկերի եւ տուրքերի բազմազանությունն ու տրվող գումարների, գյուղմթերքների չափը ոչ միայն խոչընդոտել են բուսաբուծության զարգացմանը, այլեւ նպաստել գյուղացիության արտագաղթին:

Ալեքսանդրապոլի գավառում գյուղատնտեսության մեջ տիրապետող է եղել հացահատիկային բույսերի մշակությունը, որը մինչ այսօր էլ զարգացման ռիսկային ճյուղ է: Գլխավոր պատճառը անբարենպաստ կլիմայական պայմաններն են՝ երաշտը, կարկտահարությունը եւ մասնավորապես ցածրադիր գոտիներում մորեխի հարձակումները ցորենի դաշտերի վրա: Արժե հիշատակել, որ անբարենպաստ տարիներին գյուղացիները, մինչեւ իսկ կիսատված մնալով, սերմացու ցորենին ձեռք չեն տվել: Ա. Զավարյանի տվյալներով, 1893թ. համախառն բերքից սերմացուն առանձնացնելուց հետո Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Ղարաքիլիսա (ներկայիս՝ Վանաձոր) գյուղի մեկ բնակչին մնացել է 1,3 փութ կամ 20,8կգ հացահատիկ⁹, որը չի բավականացրել նույնիսկ քառորդ հեկտար ցանելու համար: Հացի պակասության պատճառով հացամթերքի գների շեշտակի աճ է գրանցվել: Երեւանում 1883թ. ցորենի փութը վաճառվել է 68, Ալեքսանդրապոլում՝ 94 կոպեկով, իսկ տասը տարի անց՝ 1ռ.24կ¹⁰: 1900-1913թթ. ընթացքում հացահատիկային մշակաբույսերի համախառն բերքը Ալեքսանդրապոլի գավառում գրեթե չի ավելացել: Բացի դրանից, հացահատիկի բերքատվության չափը կախված է եղել նաեւ օգտագործվող աշխատանքային գործիքների տեսակներից: Ալեքսանդրապոլի գավառում հացահատիկի հունձը կատարվել է մանգաղով եւ գերանդիով, միայն ռուս աղանդավորներն են երբեմն օգտագործել ձիու խոտհարքներ, որի ժամանակ բերքի կորուստը քիչ է եղել, իսկ աշխատանքի արտադրողականությունը՝ բարձր: Չնայած անբարենպաստ կլիմայական պայմաններին եւ ցածր արտադրողականությանը՝ XIXդ. վերջին եւ XXդ. սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառը Երեւանի նահանգում առանձնակի տեղ է զբաղեցրել ապրանքային հացահատիկի արտադրությամբ: Այսպես, Ադին եւ Անի երկաթուղային կայարաններից 1910թ. արտահանվել է 216 հազ. փութ ցորեն ու գարի, իսկ 1912թ.՝ 530 հազ. փութ: Ալեքսանդրապոլի գավառից յուրաքանչյուր տարի միայն Թիֆլիս գարեջրի գործարաններ է առաքվել մոտ 100 հազ. փութ գարի¹¹: Սակայն արտահանմանը զուգահեռ՝ գավառը Ռուսաստանից ներմուծել է ցորեն՝ այլուրի արտադրության համար: Մինչեւ Առաջին աշխարհամարտը գավառից ցորենի արտահանումն իր ծավալներով գերազանցել է ներմուծմանը:

XXդ. սկզբին գավառի երկրագործությունում եռադաշտային համակարգն ամենուրեք արմատավորված չէր: Որպես կանոն հողը չէր պարարտացվում, իսկ ռոտզելի հողատարածություններն ավելացել էին աննշան: Գավառի երկրագործները հացաբույսերից մշակել են ցորեն, գարի, վարսակ, ընդդեմից՝ սիսեռ, ոսպ, բակլա, լոբի, յուղատու բույսերից՝ կտավատ, գերչակ, կանեփ: Ցանել են երեք տեսակ ցորեն՝ «*քոփկ*», «*կարմրհատ*» եւ «*թոփաչ*»: Քոփկը հիմնականում ցանել են աշնանը: Արժե հիշատակել, որ քոփկից ստացել են ձավար, իսկ կարմրհատից՝ բլդուր: Թոփաչի բերքատվությունը գերազանցել է քոփկի եւ կարմրհատ ցորենի բերքատվությունը: Շիրակի ցածրադիր եւ բարձրադիր գոտիներում լայն տարա-

⁸ *Մխիթարյանց Ա.*, նշվ.աշխ., էջ 302:

⁹ *Արոնց Մ.*, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը եւ հայ տնտեսագիտական միտքը XXդ. սկզբին, Եր., 1968, էջ 137:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 141:

ծում է ունեցել գարու մշակությունը: Գարին օգտագործել են ինչպես անասնակեր, այնպես էլ՝ հացաթխման հումք: Գարու եւ ցորենի միախառնված այնուրով թխված հացին Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակիչներն անվանել են «*քարդկա*»:

Հողակլիմայական յուրաքանչյուր գոտու բնակիչ, վարատեղերի դիրքով պայմանավորված, մշակել է ուրույն ձևով եւ տարբեր ժամկետներում: Հայաստանում ցանքի շրջանը հայտնի էր «*ցանոց*» եւ հերկինը՝ «*հերկոց*» անուններով: Հերկոցը սովորաբար ունեցել է երկու սեզոն՝ գարնան վերջերից մինչև ամռան կեսերն ընկած ժամանակամիջոցը եւ աշնանը: Սովորաբար հերկելն սկսում էին անձրեւից հետո: Իսկ անձրեւ չլինելու դեպքում արհեստական ոռոգում ունեցող վայրերում ըստ սովորության սկսել են ջրելուց հետո: Վար ու ցանքը կարելի էր կատարել մեկ գույգ լծկանով եւ փոքր արոտով: Իսկ հերկոցը պահանջում էր գործի դնել արոտի բոլոր տեսակները եւ գութանները: Հետեւապես, եթե ցանքը կատարվում էր ընտանիքի ուժերով, ապա հերկը թելադրում էր ընկերությունների ստեղծում¹²: Աղքատիկ եկամուտների տեր գյուղացին հողը մշակում էր հին եղանակներով, գյուղական արհեստավորների ձեռքերով պատրաստած կոպիտ ու ծանր արտադրական գործիքներով: Հողը վարում էին չուրով եւ արոտով: Ցանքը կատարում էին ձեռքով, տափանումը՝ փայտե ցաքաններով, իսկ XXդ. սկզբին սկսեցին օգտագործել երկաթե տափաններ: Գավառի լեռնային մասերում հողերը վարել են հիմնականում արոտով, իսկ գութան օգտագործել են մեծ տնտեսությունները, որոնք ունեցել են մեծ հողակտորներ: Գավառում եվրոպական տիպի երկրագործական գործիքներ գրեթե չեն օգտագործվել:

Ալեքսանդրապոլի գավառում մարտ-մայիս ամիսներին, ըստ ընդունված կարգի, գութանատերը գյուղացիներին հողը վարելու համար պայման էր առաջարկում, այսպես կոչված, մինչև «*թամամ հախսը*» կամ «*24 օրը*» գյուղացիները գութանի վարձի դիմաց երեք օր պետք է անվճար վարեին իրենց արտը, որից հետո նոր «*թամամ հախսին*» մասնակցողների արտերը: Քսանչորսերորդ օրը լրանալուց հետո մեկ օր էլ ուրիշ գյուղացու, որը «*թամամ հախսի*» մասնակից չէ, արտն են վարել: Գյուղացին դա անվանել է «*մատաղի*»: Այսինքն՝ «*թամամ հախսին*» մասնակցող գյուղացիները մատաղ են անում, որի մի մասը իրենք են կերել, իսկ մյուսը՝ բաժանել չքավոր գյուղացիներին: Քսանհինգերորդ օրը՝ երեկոյան, հոտաղները՝ թաշկինակները ճիպոտների ծայրին կապած, ուրախ երգելով գութանը հանձնել են տիրոջը: Գութանատերն էլ ընթրիքի է հրավիրել նրանց¹³:

Գավառում բավականին ծանր է եղել այն երկրագործ գյուղացիների վիճակը, որոնք ցանքս չեն ունեցել եւ ստիպված բատրակություն են արել: Այսպես, XIXդ. վերջին ցանք չունեցող գյուղացիների թիվը գավառում կազմել է գյուղացիական տնտեսությունների ընդհանուր թվի 19,7%-ը¹⁴, ինչը բավականին բարձր ցուցանիշ է: Աշխատանք չգտնելով՝ նրանք երկրագործական սեզոնային արտագնա աշխատանքի են մեկնել Երեւանի եւ այլ նահանգների գյուղական բնակավայրեր: Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերից 1913թ. արտագնա աշխատանքի մեկնողների թիվը 14000 էր, որոնցից 3121-ը՝ մեկնել են Երեւանի նահանգի գյուղեր, 9331-ը՝ նահանգի սահմաններից դուրս, իսկ 1548-ը՝ արտասահման¹⁵: Բնական աղետները նույնպես ազդել են սեզոնային արտագնա աշխատանք-

¹² Բրդյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 290:

¹³ Մխիթարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 297:

¹⁴ Заваров С. Опыт исследования сельского хозяйства хлеборобного района Эриванской губернии и Карской области, Тифлис, 1899, стр. 264.

¹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1912, стр. 14.

քի մեկնելու վրա: Այսպես, 1905թ. Խլի-Ղարաքիլիսայի (այժմ՝ Ազատան) ցորենի արտերի կարկտահարության պատճառով հարյուրավոր երիտասարդներ ապրուստի միջոցներ ձեռք բերելու համար մեկնել են Ռուսաստանի եւ Կովկասի քաղաքներ, ինչպես նաեւ Ամերիկա¹⁶: Երկրագործ գյուղացիների արտագաղթը պայմանավորված էր նաեւ նրանով, որ ազդեցիկ եւ ունեւոր գյուղացիները տարբեր միջոցների կիրառմամբ իրենց վերահսկման տակ են վերցրել բերրի հողերը, ինչը լարվածության ու բախումների պատճառ է դարձել¹⁷: Հողերի անարդար բաժանման պատճառով գյուղացիները, մասնավորապես միջակներն ատելություն են տածել հարուստ հողատերերի հանդեպ: Չունենալով բավական հողատարածք՝ գյուղացին տնային տնտեսության կարիքները հոգալու համար իր անչափահաս դստերը նշանել կամ «բեշկեքեարդմի» է արել¹⁸: Երկրագործների մյուս մասն էլ, հողը մշակելու միջոցներ չունենալով, վարձակալության է տվել ավելի ունեւոր գյուղացիներին այն պայմանով, որ ստացված բերքի ¼ -ը իրեն հատկացնի: Պատահել է, որ իր 5-10 օրավար հողատարածքը մի քանի տարով տալով դրացուն մշակելու, ստացված արդյունքից իրեն է վերցրել սերմացուի, դարմանի եւ ցորենի կամ գարու մի մասը, իսկ ինքը բատրակություն է արել¹⁹:

Աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու եւ սովյալ գործն արագորեն կատարելու նպատակով բավարար աշխատուժ ու արտադրամիջոց չունենալու պատճառով հողը հերկելու, վարուցանք կատարելու, հնձելու եւ կալանելու համար հայ գյուղացիական ընտանիքներն աշխատավոր ձեռքերի եւ արտադրամիջոցների կարճատեւ կամ երկարատեւ համախմբում էին կատարում: Դրանք նախնական կոոպերացիայի մնացուկներ էին, որոնք երկար ժամանակ պահպանվել են գյուղական համայնքներում: Նախնական կոոպերացիան, որը կիրառվում էր դաշտամշակության եւ այգեգործության մեջ, հատուկ էր նաեւ տնայնագործությանը: Այսպես. բուրդ գգելը, ձավար ծեծելը, ճանապարհներ նորոգելը ու այլ աշխատանքներ կատարելը գոյություն է ունեցել մինչեւ 1930-ական թվականները²⁰: Վարձու աշխատուժի պահանջարկ ունեին հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը, այգեգործությունը, անասնապահությունը: Արևելյան Հայաստանում, ինչքան ընդգծվում էր երկրագործության ապրանքային բնույթը, այնքան ավելանում էր բանվորական ուժի պահանջարկը: Գրեթե բոլոր գյուղերում կարելի էր տեսնել այնպիսի հարուստ տնտեսություններ, որոնք չէին կարող առկա աշխատուժով մշակել իրենց հողերը և հարկադրված են եղել պահել մշտական բատրակներ իրենց համագյուղացիներից կամ մի շարք աշխատանքներ կատարելու համար վարձելով հատուկ բանվորներ²¹: Սակայն նշենք, որ գյուղատնտեսության մեջ խոշոր կապիտալիստական տնտեսությունների թույլ զարգացման գլխավոր պատճառներից մեկը հողի բարձր կապալավարձն էր, եւ խոշոր հողատերերին ավելի ձեռնտու էր հողը վարձակալության տալ, քան սեփականություն ստեղծել: Գյուղացին, վաշխառուից 40-50 ռուբլի վարկ վերցնելով (վարկ սվողը հիմնականում ունեւոր գյուղացիներն են եղել), խոստանում է նրա համար տոկոսի դիմաց ձրի աշխատել ցանել, քաղել, կալսել, ամբողջ գումարը պարտավորվում է

¹⁶ Բկիլիկյան Վ., Ազատանն եւ ազատացիները, Գյումրի, 2007, էջ 18:

¹⁷ Նիկողոսյան Ն., Տղամարտություններ Շիրակի գյուղերից, Մուրճ, №1, Թիֆլիս, 1902, էջ 112:

¹⁸ Նիկողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 113:

¹⁹ Մխիթարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 299:

²⁰ Բրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 304:

²¹ Խոջաբեկյան Վ., Բնակչությունը եւ ինքնագործները Արևելյան Հայաստանում (XIX դ. – XX դ. սկիզբ) Լրաբեր հասարակական գիտությունների N 3, Եր., 2008, էջ 32:

վերադարձնել բերքի ստացումից հետո՝ վճարելով 20% հավելավճար²²: Քիչ չէր վարկառու այն գյուղացիների թիվը, որ ընկնում էին պարտքի տակ եւ դառնում անվճարունակ: Վաճառելով ունեցած խոշոր եւ մանր եղջերավոր անասունները, հողը, մինչեւ իսկ տունը՝ վճարում են իրենց պարտքը ու չունենալով ապրուստի միջոցներ՝ մեկնում էին քաղաք՝ նորից զբաղվելով գյուղատնտեսական աշխատանքով, արհեստներով կամ դառնում բանվոր: Հաճախակի երեւոյթ էր գյուղացու կողմից դրացուց այլուր կամ սերմացու պարտքով վերցնելը կալին վերադարձնելու պայմանով: Այդպիսի իրավիճակը բացասական ազդեցություն էր թողնում գավառի բուսաբուծության զարգացման վրա:

Ձավախքի, նաեւ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիների մեջ սովորություն էր սերմացուն տանել երեցի մոտ՝ օրհնելու, որից հետո բերում խառնում էին ամբարում եղած հացահատիկին²³: Նախքան ցանելը գյուղացին արտը բաժանում էր մարզերի: Վարում էր մինչեւ կեսօր: Բանող անասուններին հանգիստ տալով վարը շարունակվում էր երեկոյան: Վարից հետո սկսվում էր հերկը: Հերկը կատարում էին հունիս - հուլիս ամիսներին եւ պատրաստում հաջորդ տարի ցանելու համար: Մինչեւ XX դարի սկիզբն Ալեքսանդրապոլի գավառում հողատարածքների չափումը կատարվել է սոմարներով, կոտերով եւ ռուբերով: Այսպես, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ղուղաթ գյուղում (ներկայիս Գեղանիստ) հաշվարկը կատարել են հետեւյալ կերպ. 1 սոմարը = 16 փուր զարի, 20 փուր ցորեն, իսկ 1 փուրը = 16 կգ, 10 կոտը = 1 սոմարի, իսկ 4 ռուբը = 1 կոտի²⁴: Այսինքն՝ մեկ սոմարանոց տարածության վրա ցանվել է 16 փուր զարի եւ 20 փուր ցորեն կամ 10 կոտ հացահատիկ: Ի դեպ, Շիրակի դաշտում ամենատարածված էր երկրագործը մեկ սոմարի ցորենից ստանում է 10-12, իսկ ոչ բերքատու տարիներին՝ 4-6 սոմարի²⁵: Արժե հիշատակել, որ հացահատիկի մշակությամբ զբաղվել են ոչ միայն գյուղերում, այլև Ալեքսանդրապոլում: Նույնիսկ առանձին թաղամաս կար՝ «Ռանչպարների» կամ «Գեղոնց» թաղը: Այդ եւ այլ թաղամասերի բնակիչները բացի հացահատիկից մշակել են նաեւ բանջարաբոստանային բուսատեսակներ: Ալեքսանդրապոլում մինչեւ 1875թ. գոյություն են ունեցել հողագործական համայնքներ, որոնց անվանել են «հին յյաթներ» եւ «նոր յյաթներ»²⁶:

Յուղատու եւ տեխնիկական մշակվող բուսատեսակներից Ալեքսանդրապոլի գավառում աճեցրել են կտավատ, կանեփ, շաքարի ճակնդեղ, գերչակ, ասորիկ եւ սեւուկ: Կտավատի ձեթն ավելի հարգի էր, քան գերչակինը: Ալեքսանդրապոլում կտավատի մշակության տարածված լինելու մասին են վկայում նշված ժամանակահատվածում ձիթհանների առկայությունը: Կտավատի ձեթն օգտագործվել է ճաշեր, գաթա եւ բիշի պատրաստելու համար: Կանեփ քիչ են ցանել: Ձիթհանությունը զարգացած է եղել ինչպես գյուղերում, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլում: Ձիթհանը աշխատեցրել են 4-5 մարդ: Հիմնական աշխատանքները զլխավորել է «խալֆան»: Ծառայություն մատուցողներին, որոնց թիվը 3-4 մարդ է, անվանել են «ջոթեր», իսկ կտավատը բովողին եւ ձեծողին՝ «ֆոնչի», ձիթհանի գումեշներ պա-

²² Նիկողոսյան Ն., նշվ. աշխ., Մուրճ, №1, Թիֆլիս, 1902, էջ 113:

²³ Մայխասյան Հ., Հայ գեղջուկի ալբոմը, Ազգագրական հանդես, 1898, N 1, Թիֆլիս, 1898, էջ 360:

²⁴ Վիրաբյան Ս., Շիրակի Գեղանիստ, Եր., 2013, էջ 100:

²⁵ Մխիթարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 298:

²⁶ Մեղրոսյան Գ., Արհեստավորական ավանդույթները եւ դրանց արտահայտությունները լեհինականցիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, հ. 6, Եր., 1974, էջ 183:

հողներին՝ «ջամուշյի»։ Ձիթհանի աշխատողներին վճարել է «նորասոցին»։ Պատահել է, որ նա դրամի փոխարեն վճարումը կատարել է ձեռքով եւ կտավատով²⁷։

Ալեքսանդրապոլի գավառում լայն տարածում է ունեցել բուսահավաքչությունը։ Վաղ գարնանը՝ ձնհալից հետո, աճում էին բազմաթիվ բուսատեսակներ, որոնք օգտագործվում էին ոչ միայն որպես սննդամթերք, այլև դեղաբույսեր։ Շիրակի դաշտում ուտելի բազմաթիվ բուսատեսակներից հավաքել են բանջարը, ավելուկը, էրիժնակը, կառը, տատրակը, սինձը, սիրեխը, թթվաշը, դադձը, եզան լեզուն եւ այլն։ Բուսահավաքչությամբ հիմնականում զբաղվել են գերդաստանի հարսներն ու աղջիկները, պատանիները։ Բուսահավաքչությանը շիրակցիներն անվանել են «բանջորքաղ»²⁸։ Բանջորքաղի գնալիս նրանք հետները տարել են բուսահավաքչական գործիքներ՝ «շխպիկ» կամ «լեստ»։ Պատանիներն էլ իրենց սուր բահերով, որոնց անվանում էին «բիհր», քաղում էին ձնծաղիկ, չիկիտամ, գրիկ ու մատուկ, կանդառ, փշփշուկ, ջրակոտեմ, փիսկոթի, սինձ, կարմիր բանջար։ Թթու դնելու համար քաղել են զոխ, ժախ, բեզա, բոճախ, օղորակոթ եւ այլն²⁹։

Բնակլիմայական առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում բամբակագործությունը եւ բանջարաբուստանային որոշ մշակաբույսերի տեսակների (ձմերուկ, սեխ, լոլիկ, սմբուկ եւ այլն) արտադրությունը բացակայել են։ Երկրագործության այդ ճյուղերը հիմնականում զարգացել են Արարատյան դաշտի ոռոգովի հողերում։

Բանջարաբուստանային բույսեր գավառում մշակել են վաղուց։ Մասնավորապես Ագատանում գյուղացիները բանջարեղեն սկսել են մշակել XIX դ. 30-ական թվականներից³⁰։ Կաղամբի եւ գազարի մշակությունը գավառում լայն տարածում չի ունեցել։ Դրանց մշակությամբ զբաղվել են հիմնականում Ալեքսանդրապոլի հարակից գյուղերում։ Աճեցրել են «գլխանի» կաղամբ, ավելի քիչ՝ «շաղգամային», «բրուսելի», «ծաղկաբեր» կաղամբի տեսակներ եւ «կարմրակաղամբ»։

Այսպիսով, XIX դ. վերջին եւ XX դ. սկզբին բուսաբուծությունն Ալեքսանդրապոլի գավառի տնտեսության առաջատար ճյուղն է համարվել։ Բուսաբուծության զարգացման գլխավոր գոտին եղել է Շիրակի դաշտը։ Գավառի ցածրադիր վայրերում մշակել են հացահատիկային եւ տեխնիկական մշակաբույսեր։ Բնորոշ է եղել բուսաբուծության զարգացման էքստենսիվ ուղղությունը։ Գյուղատնտեսության այդ ճյուղի ներդաշնակ զարգացմանը խոչընդոտել են ինչպես բնական աղետները, այնպես էլ գոյություն ունեցող պետական եւ եկեղեցական հարկերի ու տուրքերի բազմազանությունը, անարդար հողաբաժանումը, աշխատանքի ցածր արտադրողականությունը։ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Ալեքսանդրապոլի գավառը Երեւանի նահանգի բուսաբուծության զարգացման գլխավոր շրջաններից մեկն էր։ Կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների ներթափանցումը գավառ, երկաթուղու կառուցումը, սպրանքաշրջանառության ակտիվացումը հանգեցրին գյուղատնտեսության կառուցվածքի, արտադրության եւ բնակչության զբաղվածության քանակական ու որակական էական փոփոխությունների։

²⁷ Մխիթարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 293։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 276։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 278։

³⁰ Բկիլիկյան Վ., Ագատանը եւ ագատանցիները, Գյումրի, 2007, էջ 21։

**ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ РАСТЕНИЕВОДСТВА В
АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.***Резюме**А. Бояджян*

В конце XIX-начале XX вв. растениеводство в Алекса́ндропольском уезде являлось ведущей областью экономики. Зоной растениеводства являлась Ширакская равнина. В низменных частях уезда выращивали зерновые и технические культуры. Растениеводство развивалось в экстенсивном направлении. Гармоничному развитию данной отрасли сельского хозяйства препятствовали природные бедствия и катаклизмы, разнообразные государственные и церковные налоги и подати, несправедливый раздел земли, низкий уровень производительности. Проникновение капиталистических отношений и строительство железной дороги, активизация товарооборота в Алекса́ндропольском уезде привели к серьезным изменениям в строении сельского хозяйства и к изменениям количественного и качественного потенциала людей, занятых в данной отрасли. Накануне Первой мировой войны Алекса́ндропольский уезд являлся одним из главных районов развития растениеводства в Эриванской губернии.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Բոյաջյան Արտաշես Գևորգի – պ. գ. թ., դոցենտ, ԳՊՄԻ աշխարհագրության ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: a.bojayyan@mail.ru